

Veres András

A TUDOMÁNY FOGALMÁNAK ÉS SZEREPÉNEK VÁLTOZATAI KARINTHY PRÓZÁJÁBAN*

Nemcsak a humorban nem ismert tréfát. Az emberi létezés misztériuma és a többi nagy metafizikai kérdés már igen korán fölkelte az érdeklődését, és haláláig nem szűnt meg foglalkoztatni képzeletét. Nem is annyira a dolgok, mint inkább az összefüggések vonzották. A megismerés legalkalmasabb modelljét a XIX. századi diadalútját járó természettudomány kínálta; a filozófiai gondolkodás s még a művészet szerepét kutató elmélkedés sem tehetette, hogy figyelmen kívül hagyja ezt. A tudomány mint az általános fejlődés alapja és biztosítéka: a századvég nemzedékének még kikezdetlen meggyőződése volt. Nemcsak az iskola sulykolta beléjük, hanem a mindennapokban helyet követelő technikai csodák is; mindenestre a rossz tanuló Karinthynek ez épp olyan meghatározó élménye volt, mint az eminens Babitsnak.

Tehát érdemesnek látszik Karinthy tudományról alkotott nézetét és ennek változását közelebbről megvizsgálni; ha nem is a művészete, de gondolatvilága megértéséhez, értelmezéséhez elengedhetetlen. Ámbár szépprózai műveinek jelentős hányada utópikus példázat, amelyben a megidézett fantasztikus tájak elsősorban értékrendek hordozói, a szereplők pedig eszmék szócsövei. Ezért elemzésük óhatatlanul felveti Karinthy tudományfelfogásának tisztázását. S magának a műfajnak feltűnő kedvelését is éppen Karinthy sajátos – a tudományt, a művészetet és a metafizikát egységbe állító vagy inkább egységbe kívánó – szintéziseszményével magyarázhatjuk.

Előjáróban két, az értelmezést nehezítő problémára hívom fel a figyelmet. Az első: Karinthy publicisztikája és szépprózája eltérő megközelítést igényelne, de itt most eltekintek a szövegek különbségeitől, és kizárólag *eszmétörténeti* szempontból vizsgálom őket. A másik: Karinthy felfogásának rekonstruálását nem könnyíti meg, hogy – jóllehet rendkívül rendszeres elme volt – prózai s kivált publicisztikai írásai többnyire alkalmi jellegűek; olykor egy-egy szellemes ötlet kedvéért ellenkezőjére fordul a már máshol (esetleg többször) is kifejtett gondolatmenet. A különféle szövegváltozatok súlyát nehéz felbecsülni, éppen a forgalomhasználat gyakori alkalmi jellegű kombinációi miatt, amelyek nem föltétlenül tekintendők elvi jelentőségű eltéréseknek.

A pozitívista tudományosmenny meghatározó szerepe

Először azt kellene tisztázni, hogy mi jelentette Karinthy számára a tudományt.

Eszmélkedése idején élte fénykorát a pozitívista tudományfelfogás és -eszmény. A tények és oksági összefüggések feltétlen tisztelete, a pontosan körülhatárolt módszer bővölete, az illetékesség körének szinte aggályos megvonása, a logikai és kísérleti úton való bizonyítás ellenőrizhetőségébe vetett hit. E kritériumoknak leginkább a természettudományok feleltek meg, így azok lettek a minta és a mérce. Számos szaktudomány – mint a szociológia és a pszichológia – a pozitívista felfogásnak köszönhetette, hogy a filozófiától elszakadva önállóvá vált. Ugyanakkor gátolta is ezek fejlődését az a feltételezés, hogy a tudományos módszer minden területen azonos, mivel így a fejlettebbnek s ezért megbízhatóbbnak tekintett természettudomány – elsősorban a biológia – módszerét és törvényfogalmát alkalmazták a társadalomra és a pszichikumra is.

*A Karinthy Frigyes emlékülésen 1988. május 17-én elhangzott előadás átdolgozott szövege.

Talán nem fölösleges emlékeztetni erre, hiszen Karinthy nemcsak ebben a szellemben nőtt fel,¹ de élete végéig kitartott mellette, minden, még oly súlyos kétsége ellenére is. *A tudomány számára is mindenekelőtt* (majdnem kizárólagosan) *a természettudományt és a hozzá rendelt technikai felfedezéseket jelentette.* A felsorolt szigorú kritériumokat igen komolyan vette. Ámulatba ejtette őt a leíró tudomány törvényfeltáró és a kísérleti tudomány jóslattevő képessége. A technikát voltaképp a tudományos elmélet gyakorlati alkalmazásának és igazolásának tekintette. Ismeretes, hogy mennyire tisztelte a tudományt, és rajongott a technikai teljesítményekért. Több tucatnyi írása foglalkozik a repüléssel, a filmmel, gyermekfővel a repülőgép feltalálásáról álmodozik, és megálmodja a televíziót. Az elsők között ül repülőgépen, Wittmann Viktorral, aki emlékének később külön könyvet szentel.² Lelkesedése aligha képzelhető el a pozitívista fejlődéseszménytől függetlenül; később ő maga is méltán nevezte „a múlt század vallásának” ezt a fejlődés-konceptiót.³

A korabeli társadalomtudományokhoz való kapcsolódása már korántsem ennyire igenlő. Jóllehet ezek is a pozitívista kritériumoknak próbáltak megfelelni, lehetőségeik korlátozottabbak voltak, s ez túlságosan is szembeötöl volt ahhoz, hogy Karinthy a tudomány rangját megadja nekik. Természetesen nincs szó arról, hogy ne ismerte és ne becsülte volna például a biológista-evolucionista szociológia eredményeit, és ne számolt volna velük; talán elegendő, ha a szociáldarwinista eredetű „létharc” fogalmának meglehetősen nagy karrierjére utalok Karinthy társadalomértelmezésében. De a társadalomra vonatkozó ismereteket csak a múltra és a jelenre érvényes, a leíró tudomány erényeivel rendelkező tudásnak tekintette, amelynek csupán *megértő-igazoló* szerepe lehet, jóslattevő nem. Példaképpen egyik, sokszor felbukkanó gondolatát idézem:

„Az ismert világ, ok és okozat, dolgok ismert összefüggése és bekövetkezése, úgy függ fölöttünk, emberek fölött, mint valami ítélet, amit ismeretlen erők hoztak. Ezt az ítéletet a *leíró tudomány* felismerte, s azonosnak találta azzal, amit régi kronológiák és vallások *végzetnek, sorsnak, istenrendelésnek* hívtak. Az ember számára ez az ítélet *marasztaló* – a leíró tudomány is arra a következtetésre jut, amire a vallásbólcsélet: hogy sárból vagyunk és sárrá válunk, mert állati származásunk bélyegét viseljük...”⁴

Igy viszont a tudomány illetékessége nem terjed ki igazán az emberre, aki nincs mindenestül alávetve a természetnek, hiszen *szabad akarata* van. Mint azt a *Kötéltánc* talányos hőse, Jellen Rudolf kifejti:

„... a tiszta tudomány mindent megismer, földön és égen, s még azon túl is, csak éppen az embert nem. Mert leírja a leeső kő útját... leírja előre, s a kő úgy esik le, mintha ismerné a törvényt... vagy mintha a tudomány sugalmazta volna... A *következtetés* múltról a jövőre, látja, ebben ez a nagy fordulópont. A tudomány következtet múltról jövőre, *jósol*, a tudomány a következő pillanatot jóslja meg: ezt a nagy fordulópontot, a jelen pillanat küszöbét, és a jóslata mindenütt beválik, ahol... ahol emberi lélek, emberi vágy, emberi akarat nem szól bele a jóslatba. A tudomány tökéletesen működik, és tökéletesen és helyesen leír és meghatároz egy olyan világmindenséget, amelyben nem élnek emberek. Ebben a világban a tudomány minden jóslata beválik. múltat és jelent és jövőt egyetlen, végtelen vonal köt össze, mely nem szakad meg, nem fordul el, nem bomlik ágakra, nem szűnik meg sehol. A tudomány istentől való, a régi istentől, aki a világot megteremtette, és aki még nem ismerte az embert. De az ember megjelenésével nagy zavar és nagy baj érte a világot, amit a tudomány megteremtett, mert az ember *akar* valamit, és ez az akarat szembekerül a dolgok folyásával. Az ember megrontja a jóslatot...”⁵

¹ Különösen sokat köszönhetett Karinthy ezen a téren apja egyik legmeghittebb barátjának, Kun Sámuelnek, aki – Karinthy József visszaemlékezése szerint – „francia kultúrájú, igen széles és alapos műveltségű férfiú, Comte Ágoston meggyőződött híve, szinte apostola, a pozitívista filozófiáról írt és előadásokat is tartott. (...) Kétségtelen, hogy idősebb testvéreimre, sőt Frigyesre is alapvető szellemi hatást gyakorolt, már csak társalgási stílusával, modorával is.” Idézi és Kun Sámuelről bővebben ír SZALAY Károly, *Utószó K. F. gyermekkori naplóihoz*. Bp. 1987. 119–121.

² *A repülő ember*. Wittmann Viktor emlékére. Bp. 1915.

³ Például: *Pénzbírság*. Pesti Napló, 1931. november 22.

⁴ *Csoda in Címszavak a Nagy Enciklopédiához*. Bp. 1980. I. köt. (A továbbiakban: Enc.) 41.

⁵ *Utazás Faramidóba. Capillária. Kötéltánc*. Bp. 1976. 231.

A két idézett szöveg részben ellentmond egymásnak: az első szerint a tudomány illetékes az emberről szólni, a második viszont illetéktelennek mondja. Érthető, hogy nehéz, sőt lehetetlen elfogadni egy olyan világmagyarázatot, amelynek „marasztaló” ítélete van az ember számára. A pozitívista tudományeszmény szükségképpen vezetett a szabad akarat – nem teológiai, hanem *liberális* értelmű – jelentőségéhez ragaszkodó Karinthy gondolkodásában feloldhatatlan ellentmondásra. Egyrészt elégedetlen a tudománnyal, amely nem tud mit kezdeni az emberrel. Másrészt semmitől sem tartott jobban, mint attól, hogy a szigorúan determinista szemléletű tudomány illetékessége kiterjedjen az emberre is. Ignótus Pál találoán nevezte Karinthy egyik fő vonásának a „kapalózás”-t „a nagyon mechanikus életlátás vagy világlátás ellen” és „az olyasféle természettudomány ellen, amely a világot nagyon mechanikusnak látatja”.⁶ Liberális nézőpontból végül is a determinizmus kiterjesztése magát a történelmet veszélyezteti; igen jellemző, hogy Karinthy a marxista történelemszemléletet is éppen a túlzottnak ítélt (ökonómiai) determinizmusa miatt utasította el.⁷

Az analitikus lélektan ambivalens megítélése

Ellentmondásos szemléleti pozíciója teszi érthetővé (a személyes életrajzi okok, mindenekelőtt a Csáth Géza révén szerzett freudista klinikai ismeretek mellett⁸), hogy miért fordult Karinthy akkora várakozással az új irányzat felé. *Az analitikus lélektan éppen azt az űrt látszott betölteni, amit Karinthy a tudomány és az emberi lét kapcsolatában megállapított és kifogásolt.*

A freudi elmélet a racionalista módszer megalkotásának és alkalmazásának azzal az igényével lépett fel, amely összhangban volt a pozitívista tudományeszménnyel. S nem kívánt csupán elmélet maradni: a lélekelemző technika – a klinikai gyakorlatban – mintegy ellenőrizte és bizonyította az elmélet jogosságát. A „jóslat” ebben az esetben a személyiségzavarok okainak megtalálása után az eredményes terápia lehetőségét jelentette. S az új irányzat éppen azon a területen – az emberi lélek tanulmányozásában – bizonyult sikeresnek, amely korábban (legalábbis Karinthy hite szerint) hozzáférhetetlen volt a tudomány számára, beleértve a kísérleti pszichológia különféle – egyébként kifogástalan pozitívista elvek alapján működő – iskoláit is.

Mindez kellőképpen magyarázza, hogy Karinthy igen korán és gyorsan lett híve a freudista tannak. Szenvedélyes elkötelezettségére egy 1924-ben megjelent nyílt levelében Ferenczi Sándor így emlékezett vissza:

„Még magam is fiatal voltam és első lelkesült írásaimat közölgettem a bécsi tudós felfedezéséről, mikor megjelent nálam egy kusza hajú ifjú – Ön volt az kedves Karinthy – és elmondta, hogy szükségét érzi, hogy kifejezze rokonszenvét törekvéseinkkel. Azt mondta, hogy kétféle tudóst ismer és kétféle tudományt. Az egyik a valóságot kutatja és az aludni vágyó emberiséget ébresztgeti, a másik lehetőleg

⁶Ignótus Pálnak Arthur Koestlerrel 1965-ben az Amerika Hangja számára készített interjújában hangzott el. (Itt mondok köszönetet Vezér Erzsébetnek, aki rendelkezésemre bocsátotta a beszélgetés magnófelvételét.) Ignótus megállapítása annál érdekesebb, mert ennek alapján lát szellemi rokonságot Karinthy és Koestler között. Az utóbbi is megemlékezett Karinthyról egyik önéletrajzi kötetében: *The Invisible Writing: An Autobiography*, London, 1954. (Az interjú szövege tanulmányom nyomdába adása óta megjelent: *Kritika*, 1988/12.)

⁷Figyelemre méltó, hogy a húszas-harmincas évek fordulóján bekövetkezett változásokat (és eszmei zűrzavart) Karinthy milyen világosan érzékelt: „... éppen a bolsi világvélemény indult ki abból, ahová a humanisztikus elérkezett, hogy most szerepet cseréljenek: az ő Mehemet prófétájuk, a hegeli dialektikán nevelt Marx képviselte a legridegebb materializmust, tehát az emberi (egyéni) akarattól független, események logikáját, míg a miénk, ama „heroikus”-nak csúfolt történelemszemlélet, megváltó és népek sorsát alakító nagy emberek hivatásában és akaratában hitt.” *„Események logikája”*. Pesti Napló, 1932. január 31.

⁸Szalay Károly szerint „nem Freud, hanem közvetlen barátja, Csáth Géza volt az, aki nem annyira írsaival, hanem inkább személyes közléseivel, orvosi kísérleteinek ismertetésével keltette föl Karinthy figyelmét az álomfejtés és egyáltalán a freudizmus iránt”. Rendszeresen bejárt Csáthhoz a klinikára, olvashatta kéziratban barátja betegének naplóját is. Vö. *Minden másképpen van*. K. F. munkássága viták és vélemények tükrében. Bp. 1987. 37–38.

békében hagyja a szunnyadó világot, sőt azon van, hogy még mélyebben elaltassa. A lélekelemzés, mint mondotta, kiválóan ébresztő hatású és oly irányban halad, amely végül odavezet, hogy az emberi lélek, tudása segítségével, uralkodni fog nemcsak önmagán, hanem a testi és fizikai erőikön is. (...) Én – akkor – régen túlmerésnek láttam, amit a tudós hatalmáról mondott, de azóta magam is meggyőződtem állításának igazságáról.”⁹

Am e levél megírására és közzétételére éppen az készítette Ferenczit, hogy úgy látta: időközben Karinthy hűtlen lett közös eszményükhöz, megváltoztatta álláspontját. S valóban, jóllehet a levélre írt válaszában – kevéssé meggyőzően – Karinthy tagadni próbálja,¹⁰ a Ferenczi által kifogásolt cikk, *A Macbeth-jóslat lélektana* legalább részben a freudi tan ellen emelt szót.¹¹ Karinthy ebben az írásában az elmúlt évtized rettenetes történelmi tapasztalataira hivatkozik, s a világháború, majd a forradalom és ellenforradalom alatt dühöngő tömeghisztériák (ezek közül legrészletesebben az *antiszemitizmus* és általában a *fajgyűlölet*) lélektani okait keresi. Úgy véli, hogy a lelkek befolyásolására képes szuggesztiótechnikák kifejlesztése is okolható a történelektől.

A Macbeth-jóslat voltaképp modell: a „lesz, hogy legyen” típusú, úgynevezett önbeteljesítő jóslatokat szimbolizálja, amelyek szándékosan vagy öntudatlanul előidéznek azt, amit megjövedőnek. Karinthy szerint az analitikus terápia is ezzel a fogással él.¹² Nem vitatja a hipnotikus gyógyítás jogosultságát, sőt ez az egyetlen terület, ahol a Macbeth-jóslat hasznát elismeri. A beteg lélek befolyásolását (művi úton való fertőzését) a himlőoltáshoz hasonlítja, de – mint a Ferenczinek adott válaszában hangsúlyozza – „a mérge mérge marad akkor is, ha *ellenmérgeknek* használom”.¹³ S mi történik akkor, ha e tudást nem steril, klinikai körülmények között alkalmazzák? Úgy tűnik, hogy Karinthy most már korántsem lelkesíti a tudomány megnövekedett hatalma; az új lélektan természettudományos aspirációját végső soron *megtévesztőnek* tartja:

„... gyökeret ver (...) az a szemlélet, hogy ilyen tökéletes *letró* jellemzése az emberi természetnek általában lehetséges – hogy tehát az emberi természet, emberi jellem a pozitív ismeretek kategóriájába tartozó valami lévén, éppúgy leírható, meghatározható, mint minden egyéb pozitív dolog – ha pedig leírható és meghatározható jelenségeiben, tevékenységében és irányában is éppen úgy kiszámítható, mint azok – más szóval alkalmas rá, hogy jelenvaló tevékenységéből következtetést vonjunk jövőbeli tevékenységére. És kialakult a *fatalista pszichózisnak* klasszikus, klinikai kórképe – az a rögeszme, hogy cselekedeteinknek mechanikus, okozati összefüggése kell hogy legyen egy meghatározott lelki képlettel, az úgynevezett jellem'-mel, amivel a szerencsétlen mániákus behelyettesíti elveszett, élő, eleven énjét.”¹⁴

Különös módon Karinthy most megfordítja korábbi, a tudomány lélektani illetékességét kétségbe vonó érvelését, s a lélektan tudományos illetékességét vitatja:

„A mechanikus-tudományos eredmények hibás alkalmazása életjelenségekre egyrészt a tudományos gondolkodás tisztaságának árt, másrészt az életet nyomorítja ott, ahol nem elég erős, hogy lerázza magáról. Elfelejtjük, hogy *jóslati* (Ostwald klasszikus fogalmazását idézve) csak a tudomány jóslhat és csak a maga hatáskörében, a mechanikus jelenségek világában – élet az életről, akarat az akaratról nem jóslhat semmit, élet az életet, akarat az akaratot csak sugalmazhatja, befolyásolhatja, teremtheti és megsemmisítheti: élő lény jóslata más élő lény vagy lények sorsáról alapjában véve *mindig* M.-jóslat, M.-szuggesztió.”¹⁵

Karinthy kiábrándulását az analitikus lélektanból (az említett történelmi tapasztalatok és a valószínűsíthető életrajzi okok¹⁶ mellett) *épp úgy szemlélteti beállítottágából logikusan következő*

⁹ *Altató és ébresztő tudomány*. Levél Karinthy Frigyeshez. Nyugat, 1924/I. 72–3.

¹⁰ *Altató és ébresztő tudomány*. Válasz Ferenczi Sándornak. Nyugat, 1924/I. 155–6.

¹¹ A cikk a *Világ* 1923. december 23-i számában jelent meg. Mai kiadása: Enc. 43–53.

¹² I. h. 49.

¹³ Nyugat, 1924/I. 155.

¹⁴ Enc. 44.

¹⁵ I. h. 48.

¹⁶ Karinthy második, 1920-ban kötött házasságának is szerepe lehetett ebben. Aranka nem sokra becsülte férje hivatását, mint Kosztolányiné írja: „az irodalom nem érdekli, a tudományt az irodalomnak

fejleménynek kell tekintenünk, mint az iránta való korábbi lelkesedését. Mert a pszichoanalitikus megközelítés csak látszólag oldotta meg Karinthy alapvető dilemmáját; a „lélek” fogalmán merőben mást értett, mint amit az ő liberális romantikus értelmezése sugallt. Rá kellett döbbernien, hogy az új lélektan sem vesz tudomást az emberi akaratról, pontosabban: alárendeli azt, illetve *kiszolgáltatottnak mutatja* a tudat mélyén rejlő ösztönöknek. Különösen érzékletesen fogalmazza meg a freudi tanépítő-romboló szerepét a Ferenczi Sándor halálára írt 1933-as cikkében:

„... elveszi tőlünk a vallásos bálványok után megmaradt utolsó bálványt, az *éztudat* megbízhatóságába való hitet, amikor kimutatja, hogy *nem azt akarjuk, amit gondolunk*. Cserébe egy új világot villant fel kísérteties fényben: lelünk Hádeszét, a Rejtelmet.”¹⁷

Tehát az *analitikus lélektan is a személyiséget korlátozó, determináló tényezők meglétét hangsúlyozza, csak éppen ezek helyét máshol keresi, nem kívül, hanem belül*. S ha igaza van, inkább veszítünk, semmint nyerünk általa. Liberális nézőpontból ugyanis az emberi akarat – ha másban nem – legalább célkitűző törekvésében független, autonóm. Míg 1916-ban Karinthy a pozitivistá tudományt marasztalja el a *szpecializáció túlhajtása, a szintézis hiánya* miatt:

„Rajongó tudomány, az a baj, hogy te csak kezét és lábat és fejet látsz és nem látod az egész embert. Meg tudod mondani, mire valók a testrészek, de nem tudod megmondani, mire való az egész ember.”¹⁸

Tíz évvel később hasonló szavakkal ostromozza a freudi tanítást, hozzátéve a *kausalitás túlhangsúlyozása és a célképzetek elhanyagolása* miatt érzett elégedetlenségét:

„Világ titka, lélek titka – csupa titok, csupa rejtvény –, s az elemző lélektan „legérdekesebb” vívmánya a kornak, megfejt nekünk, *hogy jött létre a lélek*, mely mindezt felfogja. Kit érdekel, hogy *mi lett belőle*, miután létrejött? Kit érdekel (...) *mire* kell tudnunk mindezt? Kéz és láb és szem és fül titka megfejtve. Tudjuk, mire való – kit érdekel, mire való az egész?”¹⁹

A pozitivistá tudomány és az analitikus lélektan valójában rokonoknak tűnik inkább, mint ellenfeleknek, a Karinthy közlebről érdeklő dilemma szempontjából. *Mindkettőt elismerte, elégtelennek tartotta, s ugyanakkor nem volt képes meghaladni*. Aligha lehet egyetérteni Ungvári Tamás különben szellemes konstrukciójával, miszerint a lélektan „mintegy idealista bírálata lett ösztönös racionalizmusának: természettudományos optimizmusára a freudizmus kételkedéssel felelt”²⁰. Ha racionalizmus és szkepszis ellentéte állítja szembe a két diszciplínát egymással, hogyan értelmezhető Karinthynek az új lélektant éppen a dogmatizmusáért támadó kritikája? Ami pedig az ő kétségeit illeti, föltehetően összetettebb kérdéstről van szó. Legutóbb Pála Károly elemezte kitűnő értekezésében,²¹ hogy Karinthy szkepszisén legalább három különböző dolgot érthetünk. Egyrészt a látszatok mögé hatoló lényeglátáshoz szükséges *kriticista beállítottságot*. Másrészt a húszas években programként kitűzött *fogalomtisztázó törekvésének (karterizánus) módszertani elvét*. Végül a világháború idején, majd azt követően és a húszas-harmincas évek fordulóján ismét fölerősödő *válságtudatát*. Egyik esetben sem a freudista tan alapozta meg szkepszisét; más kérdés, hogy ő maga a válság kialakulásában a pszichoanalízist is felelősnek tartotta.

elébe helyezi, de csak azért, hogy férje foglalkozását kibővítsé” (KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Karinthy Frigyesről*. Bp. 1988. 91.) Föltehetően Karinthy is – a viták hevében – hasonlóan járt el az idegrovosi tanulmányokat folytató, később praktizáló Aranka hivatásával.

¹⁷ *Lélekbúvár (Ferenczi Sándor halálára)* in *Szavak pergőtűzésében*. Bp. 1984. 118. A „nem azt akarjuk, amit gondolunk” formula gyakran szerepel Karinthy írásaiban; legteljesebb szövegváltozata a *Tragédiánk* című aforizma: „Nem azt akarjuk, amit gondolunk – nem azt gondoljuk, amit mondunk – nem azt mondjuk, amit teszünk. Végeredményben mégis azt tesszük, amit akarunk.” K. F. *notesze* in Enc. 228.

¹⁸ *Kezek és lábak* in *Krisztus vagy Barabbás?* Bp. 1928.² 96.

¹⁹ „Érdekes...” in Enc. 22.

²⁰ UNGVÁRI Tamás, K. F. in *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1965. 359.

²¹ PÁLA Károly, *Író és enciklopédista*. Kandidátusi értekezés, 1988. Kézirat.

Fölvethető, hogy nem kívánt-e túl sokat a pozitivistá tudománytól is, az analitikus lélektantól is. Számon lehet-e kérni a tudományon, hogy illetéktelennek tekinti magát metafizikai problémák eldöntésében és a freudista terápián, hogy az egyént csak mint deviánst tudja értelmezni? Karinthyt pedig szemlátomást a hiányok vonzották: az egyetemes magyarázó elv lehetősége és a személyiség megismerésének esélye. Ismerte a pozitívizmussal szembeforduló akarat- és életfilozófiák javallatait, egyik-másik érvüket fel is használta saját kétségei kifejtésekor. De nem tudott és nem is akart lemondani a tudomány illetékességéről a létezés végső kérdéseinek megválaszolásában. Ennyiben nem fogadta el a pozitívizmus önkorlátozását, joggal tekinthető a felvilágosodás örökösének, s valóban kapcsolódott is mindahhoz a filozófiai hagyományhoz és korabeli szellemi áramlathoz – Descartes-tól és Spinozától Bergsonig és Freudig –, amely megpróbálta összeegyeztetni a tudományt és a metafizikát.

Ugyanakkor a romantika örököse is: művészeteszménye – a szecesszió közvetítésével – innen származik. Ismert aforizmája a költészet és a tudomány különbségéről („Egyik azzal foglalkozik, amit még nem ismer – a másik azzal, amit már ismer”²²) a megismerés két egyenértékű eszközeként veszi számba őket, bár e szembeállítás, akár az egyik, akár a másik elsőbbségének gondolatához is kiindulópont lehet. Ő maga mindhárom lehetőséggel élt, leggyakrabban mégis a költészet fölbecsülésével. Példaképpen egyik 1924-es írásából idézek:

„... mindazt, ami van, mindazt, ami lehetséges, először a költészet veszi észre – s a tudomány csak a költészet nyomában kullog, gyakran csak évezredek múlva jut el odáig, hogy igazolja a költészetet (...) mindannak létezését és lehetségeségét, amit a tudomány ma igazolt, más szóval felfedezett és feltalált, a költészet már régen megérezte...”²³

S igen jellemző, hogy kései nagy művében, az *Utazás a koponyám körül* című regényben, amely a tudomány apoteózisát adja, Bécsbe való visszatérését így jelenti be: „Vissza a tett színhelyére”²⁴ (mivel itt mondta ki először baljós sejtelmét arról, hogy agyadaganata van), s bámulatos megérzését a következőképpen kommentálja:

„Tudom, hogy örülsz, műveltségem és pozitívizmusom tiltakozik ellene: mégis (efféle babonák végigkísérték életemet) az a makacs gyanú kínoz, hogy akkor kezdődött a dolog, mikor ezt kimondtam – a gyermek akkor született, nem is akkor: attól, hogy megneveztem. A dolgok azáltal lesznek, hogy nevet adunk nekik, és ezzel lehetségesnek tartjuk őket, minden, amit lehetségesnek tartunk, meg is történik. A valóságot az emberi képzelet teremti. Esetünkben olyanformán, hogy a kutatást egy irányba terelte, elterelte más utakról, talán az igazítól.”²⁵

Tehát már nem is a költői, hanem általában az emberi képzelet teremti a valóságot. A dolgok attól válnak valósággá, hogy nevet kapnak tőlünk: e gondolat is – bár archaikusan távoli, mágiikus eredetű – a romantikában került középpontba. Karinthy éppúgy metafizikai kompetenciát tulajdonít a művészetnek, mint mások a tudománynak. Jóllehet a különféle változatok mind előfordulnak szövegeiben, s így némiképp rontják egymás érvényét, egyúttal azt is sugallhatják, hogy a szellemiség a lényeges, még ha megnyilatkozása különböző módon történik is: egyszer a tudomány, másszor a költészet vagy épp a bölcsélet által. Az eltérő szellemi formák súlya egyazon irányba húz, ha valóban súlyosak. S ebben a szintéziseszményben – tegyük hozzá – Karinthy egyszerre próbált a felvilágosodás és a romantika örököse lenni.

Karinythy tudományfelfogásának forrásai

Karinythy tudományfelfogása nem korlátozódik a pozitivistá tudomány és az analitikus lélektan ismeretére. Célszerűnek látszik a gondolatvilágában szerepet játszó valamennyi fontosabb szellemi hatást számba venni. A következőkben ezeknek a hatásrétegeknek vázlatos bemutatására vállalkozom.

²² K. F. notesze in Enc. 226.

²³ *Isten felfedezése*. Pesti Napló, 1924. szeptember 7.

²⁴ *Mennyei Ríport*. *Utazás a koponyám körül*. Bp. 1977. 353.

²⁵ I. h. 353–4.

Tudatában az eljárás kockázatosságának, hiszen távolról sem bizonyítható mind, s Karinthy nézetei semmiképp sem redukálhatók ezekre. Szem előtt kell tartani Juhász Gyula 1924-ben tett szellemes megállapítását: „Karinthy freudista, de éppen úgy descartesista, spinozista, kantista és karinthysta is”.²⁶ De alkalmas kiindulópont lehet az a sajátos eszmei topográfia, amelyet a hatásrétegek kimutatásával kapunk.

Mindenekelőtt az *alpozást* kell számba venni: a gyermek- és ifjúkori olvasmányélményeket, amelyek Karinthy tudományfelfogásának kialakulásában szerepet játszottak. Föltehetően a szépirodalomé a főszerep, de nem elhanyagolhatók a filozófiai és szakirodalmi olvasmányok sem.

Első helyen nyilván a tudományos-technikai fejlődést népszerűsítő irodalom áll, Verne és Wells művei. Tegyük hozzá: már ebben az irodalomban sem csupán a felvilágosítás és a kaland alkotja a művek szövetét, hanem a fantasztikum és az utópia is. Verne csupaszív hősei, ha tehetik, létrehozzák népboldogító településüket, gonosztevői pedig az emberiség elpusztítására törő acélvárosukat. Wells még különösebb utakra küldi hőseit, így például keresztül-kasul bolyongják az Időt. Maga Karinthy utóbb többre becsülte Wellst:

„Verne többet merít a valóságból, Wells többet a lehetőségből – és kiderül, hogy az, amit *lehetésgesnek* tartunk, egyszerűen a logikum mindenben izgalmasabb és érdekesebb és jobban szárnyalja képzeletünket, mint az, amit el tudunk ugyan képzelni, de nem tartunk lehetésgeseknek.”²⁷

Nyilvánvaló, hogy Wells példájában saját alkotásmódját, a logikai fantasztikumot méltatta.

A következő réteget az utópikus és ellen-utópikus példázatok adják, ezek jelentették Karinthy számára a legvonzóbb műfaji mintát. Nem annyira poétikai, mint inkább sajátos kozmológiai, a szó szoros értelmében *világteremtő* érdeklődésről van szó. S nemcsak Swift *Gulliverje* lehetett hatással rá (ezt Karinthy később lefordította), hanem az angol utópikus irodalom más művei is: Morus Tamás alkotása, amelynek a műfaj elnevezését köszönhetjük, Francis Bacon *Új Atlantisza*, azt sugallva, hogy a tudomány fejlődésétől várható az emberek boldogulása, vagy Samuel Butler *Erewhon* című regénye a különös országról, ahol a betegség bűn, a bűnözést viszont gyógyítják. S ne feledkezzünk meg az „alaplőről”, Platón *Allamáról*, amely az eszményi társadalom igen átgondolt és riasztó látomása; annál kevésbé, mert tudjuk, hogy Karinthynek Platón fölöttébb kedvelt szerzője volt.

Kérdés, hogy mennyire ismerte Bacon könyvét; mindenesetre a *Novum Organum* módszertani javaslatai s főként a híres ködképelemlet megállapításai fel-felbukkannak írásaiban. Természetesen Swift ellen-utópiája, a különféle torz társadalmak szatirikus bemutatása volt a legfontosabb útravaló. Karinthy tudományfelfogásának kritikai elemeit inspirálhatta a harmadik, Laputába tett út története, amely a tudósok, a felvilágosodás bajnokai által megtervezett társadalom csődjét, a tudomány teljes haszontalanságát és képmutatását vetíti elének.

Itt említem meg a Karinthyval foglalkozó irodalom egyik melléfogását, amely az író „elvonságát” kifogásolja utópikus műveiben. Nehéz ezzel a véleménnyel vitatkozni, hiszen a műfaj eleve gondolati – ha tetszik, elvont –, s nemcsak a klasszikus művekről mondható el, hanem századunk olyan kitűnő és szórakoztató ellen-utópikus példázatairól is, mint Huxley *Szép, új világa* vagy Orwell 1984-e. Ezekben a történetekben a szereplők nem jellemelek, hanem valamely rendhagyó, „deviáns” értékrendet követő személyek, akik szembekerülnek környezetükkel. Nem is annyira az ő felfogásuk és viselkedésük a fontos, mint inkább a magát normálisnak, sőt eszményinek tudó és hirdető, de valójában abszurd értékrendet érvényesítő társadalomé.

S ha már a gondolatíságot hangsúlyozzuk, külön kell szólni arról a műről, amely megkülönböztetett helyet foglalt el Karinthy élményvilágában: *Az ember tragédiájáról*. Madách remekéről és a rá gyakorolt kivételesen hatásáról Karinthy sokszor és szívesen írt; itt csupán jubileumi cikkéből idézek néhány figyelemre méltó megállapítást:

„Vallom, hogy az *Ember Tragédiája* feldönti a művészi alkotás legnépszerűbb, a legnagyobb tekintélyektől támogatott alaptörvényét, mely szerint a műalkotás értékének kérdése csak a „miként”-en és nem a „mi”-n múlik... (...) Az ötlet, hogy az első ember elalszik és végigálmodja, saját története

²⁶ JUHÁSZ Gyula, K. F. Szeged, 1924. szeptember 14.

²⁷ H. G. Wells. Nyugat, 1921/II. 942.

gyanánt, az emberiség történetét, azonkívül, hogy páratlanul elmés, annyira eredeti, hogy tulajdonképpen nem is hasonlítható egy vagy más, bizonyos szerző alapötletéhez: – legfeljebb több, egymásra következő szerző és költő által az idők folyamán kialakított, kicsiszolt, kitökéletesített legendamesék, kozmogóniák, vallásrendszerek alapjául szolgáló mítoszok jelképes mesetartalmához, amennyiben ezeket költői alkotásoknak tekintjük, s nem isteni kinyilatkoztatásnak. S valóban, Madách legendája éppen úgy lehetne alapja egy elképzelt vallásnak vagy kozmogóniának, mint akár Buddha királyfi története, akár Kronoszé, akár a Mózes nevéhez fűződő hét nap és hét éjszaka meséje ...²⁸

A *Tragédia* tehát Karinthy szemében eredeti mítosz, amely voltaképp a *szabad akarat alapvető dilemmájának mitikus kivettése*:

„Ádám, az első ember, a paradicsomkertben, ahol egyéni szempontból nagyon jól érzi magát, azon tűnődik, vajon érdemes-e neki foglalkozni vele, hogy mi lesz az ő halála után? A kérdésnek Ádám esetében különleges érdekessége van; ő az egyetlen ember, akinél ez nem pusztá filozofálás, hanem nagyon is gyakorlati probléma, mert hiszen úri tetszésétől függ, hogy a megfontolás eredményeképpen szabad folyást engedjen-e a jövőnek ... (...) A jövő kérdése tehát számára nemcsak belátás, hanem akarat dolga.”²⁹

Karinthy tudományeszményének korábban jelzett belső ellentmondását is eredeztethetjük a *Tragédiából*. Madách műve kíméletlen őszinteséggel, alapjaiban tárja fel a liberális romantika gyöngeségét, illúziós voltát, de amit ellene szegez, a pozitívizmus rideg valóságkultusza nem elégíti ki. Ádám és Lucifer vitájában nincs győztes, mert bár az utóbbi jól tagad, de csak tagadni tud. Éppen a patthelyzetből adódó bizonytalanság és többértelműség az oka a madáchi ember tragédiájának. *Determinizmus és szabad akarat ellentétében a nagy előd sem tud választani*. A pozitivistá tudományeszményt elfogadja ugyan, de nem képes belenyugodni. Mint egyik esztétikai töredékében Madách megfogalmazta: „Van valami az emberi életben, a növény- és állattanban, szóval mindenben, ami a kiszámíthatón s számokkal előadhatón kívül van; nevelésünkben szinte, mi nem tények tudása, de más.”³⁰

Sem Madách, sem Karinthy nem képes választani a liberális szabadelvűség és a pozitívizmus hagyománya között, mindkettőhöz ragaszkodnak, ám ez gondolkodásukban szükségképpen ellentmondásra vezet. A kettő szintézise teljesíthetetlen vágy maradt számukra.

Az alapozás további hatástrategeire csupán utalok, ami nem jelenti azt, hogy kevésbé fontosnak tartom őket. A filozófiai olvasmányélmények közül az újkori racionalizmus és kritizmus két meghatározó képviselőjének, Descartes-nak és Kantnak a hatása számottevő. Ismerte a pozitívizmus és evoluzionizmus jelentősebb alakjainak műveit, s föltehetően olvasott a bölcséleti kiindulású lélektan művelőitől is: Bergsontól mindenképpen, talán Diltheytől is. Feltűnő, hogy Nietzschét nem számítva, mennyire érintetlen maradt a felkészülés éveiben az akarat- és életfilozófiáktól. Később már gyakran hivatkozott Schopenhauerre; kérdés, hogy mennyire alaposan ismerte.

A hivatkozásokkal Karinthy esetében különösen óvatosan kell bánni. Már a kortársak is felvetették: filozófiai műveltsége aligha mély, tájékozottsága túlságosan a divathoz igazodik. Kétségtelen, hogy későbbi olvasmányélményei még olyan rendszerességet sem árulnak el, mint amilyent az alapozás idején feltételezünk. Karinthy számára létformává vált a kávéházi élet, s nem ritkán a baráti beszélgetések közvetítették felé az új ismereteket.³¹ Igaz, a tudományos fejlődés egyre kevésbé engedte meg, hogy felismeréseit a nem szakmabeli értelmiség is felfogja. Talán a pszichoanalízis és a relativitáselmélet volt a két utolsó – részben vagy egészben – természettudományos felfedezés, amit divatos társasági témaként népszerűsíthettek. Mindkettő szerepet játszott Karinthy gondolkodásában, s a freudizmusról való ismeretei nem is mondhatók felszíniesnek.

²⁸ Madách in Enc. 62., illetve 68.

²⁹ I. h. 65.

³⁰ Madách Imre összes művei. Bev. és kiad. HALÁSZ Gábor. Bp. 1942. II. köt. 756.

³¹ „Mindannak ellenére, hogy nem nagyon sokat olvasott, mégis mindenről tájékozott volt à la page, sőt annál még valamivel előbbre is. A kávéház, szabadgyetemem’ minden lényeges kérdéstről, sőt felelettről is értesült, mindig volt körülötte néhány kiváló szak tudós vagy polihisztor, akik tájékoztatták, a többi pedig elvégezte csodálatos beleérző és képzelő tehetsége.” KOSZTOLÁNYI Dezsóné, i. m. 137.

A századforduló kulturális válságtünetei nem hagytak mély nyomokat benne. Egyedül a lélektan lehetőségei izgatták; a freudi tanhoz fordulásáról és későbbi kiábrándulásáról már részletesebben szoltam. Kezdetben korántsem volt érzékelhető, hogy maga a pszichoanalitikus elmélet is e tünetekhez tartozik, s voltaképp az egyik legnyomatékosabb figyelmeztetés arra, hogy a századvégi pszichologizmus személyiségkultusza után ismét problematikussá vált a személyiség. A „válság” szó emlegetésével persze csínján kell bánni. A századfordulón úgy tűnt, hogy minden terület kátyúba jutott: a természettudomány, a filozófia, a szociológia és a pszichológia is. S ugyanakkor soha még ilyen mértékű kulturális expanzió, mint ekkor! Részben épp a szellemi megújulás felgyorsulása okozta a válságtudatot, amely utóbb beépült a tudomány és a kultúra önszabályozásának folyamatába.

Karinthy átélte a személyiség problematikussá válását, de ezt – a Nyugat-nemzedék többségétől eltérően – nem próbálta az egyéniség irracionális felértékelésével ellensúlyozni. Kevéssé érzekelte a fizika radikális átalakulását és ennek következményeként a szigorúan oksági elven alapuló természet-tudományos világkép megrendülését. Annál inkább hatással volt rá Einstein relativitáselmélete: különös módon nem Karinthy relativizáló hajlamát erősítette, hanem – példát mutatva arra, hogy az alapfogalmak újragondolása szükséges és lehetséges – fölkeltette benne a fogalomtisztázás igényét.

Karinthy álláspontjának módosulása, változása

Az alapozást követő szellemi hatások legfeljebb módosították, de nem változtatták meg Karinthy felfogását. Az első igazi cezúrát gondolatvilágában a háború húzta. Nem a tudomány ismeretértékét és a technikai fejlődés távlatait kellett kétségbe vonnia, hanem az ezekhez fűződő népboldogító remények – a pozitivistá-evolucionista haladásképzet – létjogosultságát. A tudomány és a technika önmagában nem garancia, sőt lealjasítható az ember kezében: ez a tapasztalat korábbi álláspontja felülvizsgálatára készítette, s kiváltotta civilizációkritikáját is. Így születik meg programja: egy új Nagy Enciklopédia címszavainak elkészítése, kezdve az alapfogalmak tisztázásával. Nyelv- és civilizációkritikája egyaránt *erkölcsi* alapokon áll, a szavak és a technika *megtévesztő* – képmutató, illetve helytelen – *alkalmazását* támadja, hogy lehetetlenné váljon a velük való visszaélés, a manipuláció és a háború.

A nyelvet eszközként kezelő s az összezavart fogalmak nyelv általi megtisztításában bizakodó Karinthy nyelvszemlélete közel áll a felvilágosodáshoz.³² Ezt már kortársai közül sem mindenki látta időszerűnek, holott korántsem Karinthy volt az egyetlen, aki erre a feladatra vállalkozott. A bécsi újpozitivisták hasonlóképp a pontatlan nyelvhasználatot okolták a társadalmi zavarokért, és ők is belefogtak egy új lexikon, az Egyesített Tudomány Enciklopédiájának elkészítésébe. Mint ahogy civilizációkritikája is beilleszthető a húszas években kibontakozó krízisirodalom, a „krizeológia” művei közé, s a modern technikát csupán használó, de nem értő, jogairól lemondó és manipuláltságában magát jól érző átlagemberről adott diagnózisa Ortega y Gasset állapotrajzával rokon.

Karinthy egyre kilátástalanabbnak érzi értelemvesztő korát, amikor – mint írja – „politikában, etikában, filozófiában, esztétikában sötétebb és kétségbejöttőbb a helyzet, mint amilyen természet-tudományos téren a legsötétebb középkorban volt”, s a civilizáció „nem közeledik végcélja, az ember felszabadulása felé”, mivel „a tudományok stagnálása, sőt hanyatlása gátolja és veti vissza a kivont eredmények hatásának érvényesülését”.³³ A nemzetiszocializmus térnyerése, majd győzelme Németországban aktivizálja ugyan Karinthyt, és megsokasodnak közéleti-politikai cikkei, de – mint azt a már említett értekezésében Pála Károly részletesen argumentálja³⁴ – elbizonytalanítja fogalomtisztázó munkájában, egyre kevésbé látja értelmét, s végül 1933 körül feladja Enciklopédia-tervét. Ekkor már maga is időszerűtlennek ítélte vállalkozását.

³² Karinthy nyelvkritikájáról lásd SZABOLCSI Miklós, *Halandzsa. Nyelv és valóság K. F. művében*. Kortárs, 1978/3. 461–472. és SZABÓ János, *Karl Kraus és K. F.* Bp. 1982.

³³ *Bacilusok és bogarak*. Pesti Napló, 1931. január 4.

³⁴ Lásd a 21. jegyzetet.

A húszas-harmincas évek fordulóján elmélyül ismeretelméleti szkepszise, s olykor – egy-egy cikk erejéig – *nár a tudomány ismeretértékét is kétségbe vonja*; úgy látja, hogy *a veszedelmes világállapot kialakulásában a metafizika és a tudomány is ludas*. Az akarat filozófusainak felelősségét hangsúlyozza:

„A Schopenhauer és főként a Nietzsche Németországa ez, a csillagos eget a fantazmáknak és hőbortoknak ama wagneri ködgomolya oltatta ki, ami e két mániákus „stilművész” lázálmaiból füstölgött elő a múlt század derekán. Nem véletlenül rajongott úgy Nietzsche Schopenhauerért: az embertelen, embermegvető téboly két véletét képviselték ők az „akarat” princípiumának fanatizmusában, egyik a megveszekedett pesszimizmus, másik a megveszekedett optimizmus látomásai közt. Mindketten gyűlölték az élő, eleven embert, egyik a múlt, másik a jövő nevében...”³⁵

Az analitikus lélektan ellen pedig frontális támadást intéz; a Macbeth-jóslatról írt gondolatmenetet folytatja tovább, de most már nem áltudományossággal vádolja, hanem tudományellenességgel:

„... az új lélektan (...) szerencsés kézzel zsákutcába vezette a XVIII. században feltámadt Ész nagy vívmányát, az Analízist, kimutatván, hogy *a gondolataink helyességében való állandó kételkedés* (az igazság megismerésének feltétele) nem sokat ér, lévén az igazság megismerésének szándéka, tehát a kételkedés is igen kétséges képessége a léleknek.”³⁶

Úgy gondolja, hogy *a pszichoanalízis is érvekkel szolgált a kultúrát lebecsülő, nyíltan erőszakot kultiváló erők fellépéséhez, ami a liberális szabadságjogok és az ezeket biztosító politikai intézmények végét jelenti*:

„Valamikor Hübele Balázsnak hívták az olyan embert, aki gondolkodás nélkül cselekszik, ma hála a lélekelemzés diadalának, a Gátlásoktól Felszabadult Tiszta Akarat az ő becsületes neve, hiszen intelligens és művelt és megértő embernek, ugye, nem kell magyarázni ma már, hogy a helyes cselekvésnek egyetlen akadálya az intelligencia, a műveltség és a megértés.

Más szóval: az okoskodás, amiről Lucifer, korunk istene rég megmondotta, hogy ő a tett halála. Fogadjuk el, hogy az okoskodás (lásd: parlament, népképviselő, tanácskozás, egymás meghallgatása) igen veszedelmes ártalom, ki kell tehát irtani gyökerestül.”³⁷

Karinthy kritikája nyilvánvalóan igazságtalan, meglehetősen könnyedén és könnyelműen bánik az analógiákkal, de az idők nem kedveztek a finom megkülönböztetéseknek. S ő maga sem képes mindig eldönteni, hogy mitől kell leginkább félteni a jövőt... és a múltat. Szeretne hinni, remélni; 1933-ban és 1934-ben is föl-fölveti, hogy az alkalmatlan politikusoktól a mérnököknek vagy a szellem arisztokratáinak kellene átvenni a kormányrudat, a technokrácia vagy a teokrácia megvalósítása érdekében.³⁸ De az utópikus és ellen-utópikus irodalom oly megrögzött hívének és művelőjének, mint Karinthy, nem lehetett sok illúziója, amikor a népboldogítást faji alapon tervező új társadalom gyakorlati megvalósítása került napirendre.

³⁵ *Autodafé, DO. X. Ntrvána. A Kant és Nietzsche Németországa in Szavak pergőtüzében.* Bp. 1984. 108.

³⁶ *Rejtelmek.* Pesti Napló, 1931. április 5.

³⁷ *Népszerűtlen gondolat.* Pesti Napló, 1930. szeptember 21.

³⁸ Például: *Gépisten, jöjjön el a te országod.* Pesti Napló, 1933. XII. 10., *Számok és tények.* Uo. 1934. IX. 16.